

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurdə, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

*Heydər ƏLİYEV
Ümummilli lider*

□ 1917-ci ilin fevralında Rusiyada 300 ildən çox hakimiyyətdə olan Romanovlar sülaləsi devrildi. Rusiyada Müvəqqəti hökumət yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin Zaqafqaziya idarəçiliyi üzrə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi fəaliyyətə başladı. Müvəqqəti hökumət elan edirdi ki, I Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Rusiya ərazisində yaşayan xalqların müqəddəratı məsələsinə baxılacaqdır.

Lakin 1917-ci ilin oktyabrında V.İ.Lenin başda olmaqla bolşeviklər tərəfindən hakimiyyətin zorakı yolla ələ keçirilməsi Rusiyanın himayəsi altında yaşamağa məhkum edilən məzlum xalqların arzularını puça çıxardı. 1917-ci ilin noyabrında Tiflisdə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. Burada Azərbaycan, erməni və gürcü nümayəndələri təmsil olunurdular. Bakıda Stepan Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər bölgədəki daşnak qüvvələrini birləşdirərək, yerli əhaliyə qarşı qırğına hazırlaşdılar. Xüsusilə Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra Bakıda bolşeviklərin fəallığı artdı.

Martın 29-da şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan “Evelina” gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərkisilahlı edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş H.Z. Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazəsini Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə saldı. Mərhumu dəfn edən döyüş yoldaşları “Eve-

lina” gəmisini ilə Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paraxodun körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərkisilahlı olunmasını tələb etdi. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tufənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki silahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Ertəsi gün şəhərin cənub hissəsində erməni əsgərləri göründülər. Onlar bütün küçə boyu səngərlər qazmağa, torpaq və daşlardan bəndlər ucaltmağa başladılar. Həmin gün müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binasında keçirilən yığıncağa gələn Bakı şəhərinin keçmiş rəisi Ter-Mikaelyants Erməni Milli Şurası və “Daşnaksütyun” partiyası adından bəyan etdi ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış etsələr, ermənilər də onlara qoşulacaq və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasına kömək edəcəklər. Martın 18-də (təzə stillə 31 mart - A.İ.) səhər tezdən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücum başlandı. Ermənilərin yalançı vədlərinə inanmış müsəlmanlar əvvəlcə şəhərdə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmirdilər. Hücum ərəfəsində bütün

ermənilər şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsindən ermənilər yaşayan hissəsinə keçdilər. Müsəlmanlar yaşayan hissədə xristian əhalidən yalnız ruslar və gürcülər qalmışdı.

Bakıda soyqırımı planı hələ 1917-ci ildən “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Komitəsi tərəfindən hazırlanırdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa

təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini cismən məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planlı surətdə mütəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyən edilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTK) tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin ifadəsində deyilir: “Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə onun ətraflarında cismən məhv edilməsi, onların əmlakının və bütün vərdətlərinin qarət olunması və siyasi üstünlüyün ermənilərin əlinə keçməsi ermənilərin müsəlmanlara

Erməni şovinist millətçilərinin xalqımıza qarşı təcavüzü bu gün də davam edir, onun ağır nəticələri isə yüz minlərlə soydaşımızın taleyində özünü göstərməkdədir. Biz yalnız tarixi ədalətin və həqiqətin bərpa edilməsini, işğal və soyqırımı siyasəti yürüdənlərin beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında ittiham olunmasını istəyirik.

*İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

Azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş soyqırımı

qarşı təşkil etdikləri qanlı qəsd idi.”

Azğınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurlar dinc azərbaycanlı əhalini qırıb-çatmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. FTK-nın üzvü A.Y.Kluge komissiyasının sədrinə yazırdı: “Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirdilər... Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin südümər körpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdülər”.

FTK-nın sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyiti tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə,

ermənilər meyitləri od-alova bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər. Sənədlərdən məlum olur ki, Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqvuran toplarla Təzəpər məscidi zədələnmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan “İsmailiyyə” binasına od vurub yandırmışdılar.

Təhqiqat Komissiyasının materiallarında bu vəhşiliklər barəsində deyilir: “1918-ci il martın 18-də (köhnə stillə) bir erməni zabiti, yanındakı üç erməni əsgəri ilə “Kaspi” qəzeti redaksiyasının və “İsmailiyyə” Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binaları arasındakı dalana gəldi və “İsmailiyyə” binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində tüstü və alov göründü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının iftixarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaraşığı olan bu əzəmətli bina yangından məhv oldu. Yangını söndürməyə adam yox idi, çünki müsəlmanlar küçəyə çıxıb bilmirdilər, onları pulemyotlarla və top-tufənglə atəşə tuturdular”. Həmin zabiti “Daşnaksütyun” partiyasının rəhbərlərindən olan Tatevos Əmirov idi. Bu, həmin Tatevosdur ki, uzun illər ərzində tariximiz, mətbuatımız onu “yenilməz inqilabçı”, “xalqlar dostluğu uğrunda mətin mübariz” kimi təbliğ etmişdi.

(ardı 2-ci səhifədə)

(*əvvəl 1-ci səhifədə*)

Talanlar “Kaspi” qəzeti redaksiyasının və “Dağistan” mehmanxanasının binalarında, “İsgəndəriyyə”ni, “İsmailiyyə”ni də yandırmışlar. “Kaspi” qəzeti redaksiyasında Azərbaycan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandırılan vaxtdakı burada “Quran”ın yenidən çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yanib külə dönmüşdü. Ermənilərin təhriki ilə rus matrosları Təzəpir məscidini donizdən artilleriya atəsinə tutaraq onun minarəsini bir neçə yerdən zədələdilər. Məscidin qəzası, axund Ağə Əlizadənin işə qarışmasından sonra matroslar bombardmanı dayandırdılar.

Mart qətlində yaxşı təşkil olunmuş hərbi hissələrlə yanaşı, erməni ziyalları, gəncləri də iştirak etdirdilər. Təhqiqat Komissiyasının materiallarında göstərilirdi ki, “erməni əhalisinin bütün siniflərini təmsil edən nümayəndələr bu “müharibə”də iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər. Burada neftxudalar, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz “vətəndaş borcu”nu yerinə yetirirdi”.

“Nikolay Buniatov” paraxodu komandirinin köməkçisi Kazım Axundov yazır: Martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığıldırılmasına başlandı. Onların arasında süngürlər didik-didik edilmiş və qıncıca tika-tika doğranmış 3 müsəlman gimnaziyasının, 11 gimnaziyaçı qızın, 1 rus qadının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişinin, 19 İran təbəəli müsəlman qadınının və müxtəlif pəşə sahibləri olan 67 azərbaycanlının meyitləri var idi. Bundan başqa, “Vulkan” Cəmiyyətinin köhnə yanalma körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların 6748 meyiti götərilmişdi. Axundov öz tanışı, texnik Vladimir Sokolovı “Kərcixana” deyilən yerdə aparmışdı. Burada, o, 3 fotosəkil çəkmişdi. Birinci şəkilə başında güllə yarası, bədəninə beş süngü yarası olan və sağ körpücük sümüyünə qınc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdur. Onun sağ döşü üstündə hələ sağ olan körpə uzanmışdır. Anasının döşünü əmən bu körpənin ayağında süngü yarası vardı.

İkinci şəkildə iri mismarla divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdir. Mismarın başından aydın görünür ki, onu divara daşla vurmşlar. Daş elə oradaca idi. Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Bığının bədəninə görünür ki, onu bir dəstə kişi (əgər bu alçaqlara “kişi” demək mümkündürsə) zorlamışdır.

Axundovla Sokolov 4-cü evə daxil olduqda onlar dəhşətli bir mənzərə görmüşdülər: geniş bir otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, iki qarının, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və südəmər körpənin meyitləri var idi. Körpənin əl-ayağını itlər gəmirib yemişdi. Təsvir olunan mənzərə Sokolova elə ağır təsir göstərmişdi ki, o daha fotosəkil çəkməmişdi.

Qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxı dəhşətli talan və vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 7 cild, 925 vərəqədə ibarət təhqiqat materialları toplanmışdır. Burada bədnam S.Lalayıyev başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirnov dəstəsi ağzınaşaraq, müsəlmanları soyub-talayır və qırırlar. Şamaxının müsəlmanları yaşayan hissəsinin hamısını od vurulmuşdu. 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdır. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləyə, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Erməni quldurlar minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişdi.

Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan Cəfərqulu axund olmanın işgəncələr verilmədi. Ermənilər ona axund olduğu məsciddə dəhşətli əzab-əziyyət verərək, bu Allah bəndəsinin saqqalının tüklərini bir-bir yolmuş, dişlərini, gözllərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəsmişdilər. Ermənilər axunda pənah gətirmiş sayısız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər. Hacı axundun tamamı yandırılmış evinin həyətinə sonralar Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən çoxlu miqdarda insan sümükləri aşkar edilmişdi. Qafqaz-İslam Ordusu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxını ermənilərdən azad edərək meyitlərin iri sümüklərini yığib basdırmışdılar. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr və noyabrdan bu barədə hazırladıqları məruzədə qeyd edirdilər ki, həyətdə hələ də çürümüş meyitlərin qalıqları qalmaqdadır. Şamaxı qəzasının müsəlmanları yaşayan təxminən 80 kəndinin taleyi də bu cür olmuşdur. Daşnakların törətdiyi vəhşiliklərin həddi-hüdudu yox idi.

1919-cu il martın 30-da “Azərbaycan” qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının “Çağırış”ı dərc edilmişdir. Komissiyanın sədri Ə.Xəsməmmədovun imzalıdığı bu sənəddə deyilirdi: “Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki bu xarabalıqlarda məscidlərin əq qədmi 800 ilədən çox tarixi olan Cümə məscidinin ancaq yanib qəralmış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanlar isə bütün Zaqafqaziyaya dağılmış, əllərinə qoltuq ağacı və bellərinə torba qalıp-qapı düşüb didinlənər ki, acından

ölməsinlər. Adlarını “bolşevik” qoyan qaçaq-quldur dəstələrini alından qaçıb can qurtaran əhalinin qalan hissəsi türk qoşunları Azərbaycana gəldikdən sonra öz el-obalarına qayıtmışdır. Onlar qayıdib gəldikdə əsrlərdən bəri yaşıdıqları ocaqlarını yandırılmış və yerlə-yeksan edilmiş halda görmüşlər”.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə apardığı təhqiqatların şahid ifadələri, zərərçəkənlərin dindirmə protokolları, rəsmi idarələrin əhalinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, ölən və yaralanmaların siyahısı və s. əsasən 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə ölümlünlərin sayı və hər bir kəndə dəymiş ümumi zərərin miqdarı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə əsasən Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövürün qiymətləri ilə 339,5 milyon manat, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan orta hesabla bir milyard manatdan çox olmuşdur.

“Çağırış” bu sözlərlə bitirdi: “Şamaxı qəzasının zərər çəkmiş əhalisinə yardım göstərmək hər bir vətəndaşın, xüsusən müsəlmanın vətəndaş vəzifəsi və mənəvi borcudur. Vətəndaş müsəlmanlar, Şirvanı xilas edin!”

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri – Gəncə quberniyasının Nuxa və Ərəz qəzalarında yoxlama keçirmiş N.Mixaylovun və N.Klassovskinin məruzəsində dəqiqləşdirilmişdir ki, təkcə bu qəzaların erməni dəstələri deyil, həm də başlıca olaraq, gəlmə hərbi hissələr və İrəvan quberniyasının erməniləri müsəlman əhalisini ücəndatma qırmaq, kəndləri dağıtmaq və dövlət hakimiyyət orqanlarını və müsəlman ərazilərini tutmaq üçün bütöv bir plan hazırlamışdır.

Əvvəlcədən qurulmuş plana görə, daşnak-bolşevik qoşunu Şamaxını işğal etdikdən sonra Quba qəzasına daxil olmalı idi. Xaçmazda yaşayan ermənilər bu barədə xəbərdar edilmiş, onlara xeyli əlavə silah və sursat göndərilmişdi. Quba qəzasında qırğınlar əvvəlcədən düşünülmüş və buna geniş hazırlıq işləri görülmüşdü. Çünki qırğına başlamaq üçün bohəno milli münəfiyyət ola bilərdi. Erməni daşnak qüvvələri dünyanın hər yeri ermənilərin, guya müsəlmanlar tərəfindən sıxıştırıldığı barədə teleqramlar göndərirdilər. Qubada yaşayan M.Kasparov, H. Hayrapetov, A.Mukanyans və A.Boqdanov tərəfindən göndərilmiş teleqramda iddia olunurdu ki, Qubada müsəlmanlar milli ədəvət, milli qırğın törədirdi, erməni və rus kəndlərini dağıdır, kilsələrə od vurub yandırır.

Bakıdan böyük bir silahlı dəstə ilə Qubaya gələn Hamazasp və onun əhətləri küçədə qarşılıqları çıxan bütün adamları ücəndatma gülləyə tutur, yerə yıxılmış yərgəllərin bədənlərini tüfənglərin stüğüləri ilə dəlmə-dəşik edir, gözlərini ovurdular. Yaxınlıqdakı meşəyə qaça bilməyənlər evlərinə qarşı girib qapıları bağlamışdılar. Onları evlərinə zorla çıxarıb, yerində güllələyir və yadıx qabaqlarına qatıb meydana aparırdılar. Bir neçə saatın ərzində yüzlərlə insan qətlə yetirildi.

Hamazasp Quba camaatını meydana yığib bildirdi: “Mən minlərlə türkün başını kəsən Əzrurəm erməniyəm. 200-dən çox türk kəndini yandırıb xaraba qoymuşam. Uzun müddət türklərlə vuruşmuşam, erməni xalqının mənfəyini müdafiə etmişəm. Buraya da ona görə gəlmişəm. Əgər müqavimət göstərsəniz, hamınızı bir nəfər kimi qıracağam”.

Şahidlərdən biri yazır: “Amazasp daşnak dəstəsinə bələdəlik edən qubalı erməni Harun Hayrapetovu yanına çağırdı və ona nəsr etdi. Harun cibindən bir siyahı çıxarıb oxumağa başladı. Həmin siyahıda Qubanın varlılarından 26 nəfərin adı var idi. Hamazasp həmin adamların dənəcə silahı əsgərlərindən bir neçə nəfərini göndərdi. Silahlı əsgərlər həmin ailələrdən altı nəfərlə gəhi qayıdınca daşnak komandirini dəridə qızıqsı. Gətirilənlərin 4-ü qadın, 2-si yeniyetmə idi. Hamazaspin tapşırığı ilə yeniyetmələrin başlarını kəsdiilər. Qadınları uşaqlarının qanını içməyə məcbur etdilər. Onlar şivən qoparıb daşnakların üstünə atılaraq qanlarını stüğüləri dəşdilər. Sonra qıncıca bədənlərini ortadan ikiyə böldülər. Meydanda əh-nəly sözləndə Hamazasp əsgərləri cərgə ilə düzdürüb əliyalın, günahsız əhaliyə atəş açmağı onlara əmr etdi. Yüzlərlə adam qırıldı. İnanmaq olmurdu ki, insan-insana qarşı bu qədər vəhşilik törətsin”.

“Mən sizin qanınızı içəcəyəm” -- deyən Hamazasp siyahıda adları çəkilən adamların müllərini odlayıb külə döndərmək üçün əmr verdi. Hamazasp Bakıdan manfir Şaumyan rejimindən belə bir tapşırığı almışdı: Quba qəzasında bütün müsəlmanları qırıp məhv etmək, onların yaşayış məntəqələrini dağıtmaq, sonra isə bu qırğını stınnı və şiə məzhəbləri arasında toqquşma kimi qələmə vermək.

Təhqiqat materiallarından məlum olur ki, 1918-ci il mayın 1-də Qubaya girən daşnak-bolşevik

birlişmələrinin sayı 5 mindən artıq olmuşdur. Ona görə də onlar silahsız dinc əhaliyə azgünlüq divan tuta bilmmişdir. Həmin azgünlüq miqyasını təsəvvür etmək üçün iki gün ərzində yalnız Quba şəhərində 4 minəqəd müsəlmanın öldürüldüyüünü xatırlamaq kifayətdir. Bu rəqəm Quba şəhər əhalisinin beşdə biri demək idi”.

Qırğının canlı şahidlərindən olan Şahbali oğlu xatırlayır: “Ermənilər o qədr adam qırmışdılar ki, Qubanın küçələri al-qana boyanmışdı. Əllərinə keçən 2 mindən çox adamı meydana yığıb ücəndatma güllələmə istəyində, bir nəfər onların başçısına yaxınlaşdı. Deyilənə görə komissar idi. Bir qədər söhbət etdikdən sonra əsgərlərə təzədən əmr verildi ki, silahları ağaşağı salsınlar. Qadınları və uşaqları aşılayırdılar. Yekəpar bir erməni beş nəfərlə camaata yaxınlaşdı, cavan, gözəgəlimli qadınları seçməyə başladı. Əllidən çox qadını hara isə apardılar. Onlardan birinin qardaşı etirazını bildirəndə yerindəcə güllələndilər. Onun meyitini yerə sarıb biçaqla gözllərini çıxardılar. Əli qana batmış erməni ovcunda tutduğu gözlləri camaatın üstünə tulladı. Kütlədən uçueltu ropdu. Daşnaklar ermənəcə söyə-söyə

canlı şahidlərindən olan nüfuzlu dinc xadimi İbrahim Aydınov xatırlayır ki, “Digah möcizədə təxminən 600-700 il əvvələ aid alban və ərəb alifbası ilə yazılmış kitablar var idi. Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinin taxtının bir kilometrliyində yerləşən müqəddəs pirin daşına da partlatmışdılar. Bu, üstümdə alban yazıları olan nənəyə bir daş idi”.

Qubada törətdiyi qırğınlardan quduzlaşan Hamazasp əliyalın dinc əhaliyə meydan oxuyaraq deyirdi: “Mən erməni xalqının və onun mənfəyinin müdafiəçisiyəm. Mən cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki haftə əvvəl burada öldürülmüş ermənilərə görə sizdən qisas alım. Mən bura qaıda-qanun yaratmaq, sovet hakimiyyətini qurmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa göndərilmişəm. Mənə əmr edilmişdir ki, Xəzər dənizində Şahdağın qədər bütün müsəlmanları bildirəndə yerindəcə güllələndir. Onun meyitini yerə sarıb biçaqla Alpan kəndlərində döyülmüşü gədir. Sonra Üçkün və Kilid kəndlərinə keçərək, Şahdağa çatacağam”. Doğrudur, müsəlman qanına susayan Hama-

zaspın arzusu ürəyində qaldı. Üç gün davam edən döyüşlər müsəlmanların qələbəsi ilə başa çatdı. Hər iki tərəf böyük itki verdi. Döyüş yeri tarixə “Qanlı dərə” kimi daxil oldu.

zaspın arzusu ürəyində qaldı. Üç gün davam edən döyüşlər müsəlmanların qələbəsi ilə başa çatdı. Hər iki tərəf böyük itki verdi. Döyüş yeri tarixə “Qanlı dərə” kimi daxil oldu.

Hamazaspin vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı qəzanda Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. Ayrı-ayrı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı 12 minəqəd ləzgi, 4 mindən çox azəri türkü və tat əhalisi öldürülmüşdür. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri Quba qəzasında 162 kənd dağıtmışdılar ki, bunlardan 35-i hazırda mövcud deyildir.

Lənkəranda el “Dikaya diviziya”ni tərkisilah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərilməmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi. Bolşevik əsgərləri yolda qəbzlənməyə başladılar. Şəki kəndinin qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astarə bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmədağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yadaşı yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahiliində Qızıllağac əməlir müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb edir, bundan imtina edən qadınları qarşı on amansız cəza tədbirlərini həyata keçirirdilər.

Çullu kəndində ermənilər yorğan – dəşəkdə xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qıncıca döğərmiş, Bağlıboylı kəndində isə 7 nəfər azərbaycanlı bir evə yığib diri-diri yandırmışlar. Müsəlman meyitlərin əli, ayağı, başı kəsilməyi və o qədər eiybəcər halda salınmışdılar ki, həmin əzələrin hansı meyitə məxsus olduğunu bilmək olmurdu. Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yayın axırları və payızında baş verən bu hadisələr bilavasitə callad Andranikin rəhbərliyi altında keçirilmişdir.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə baş qaramal və yüz minlərlə baş dəvər ermənilər tərəfindən sürüleb aparılmış, bağlar, taxıl zəməli və otluq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti fəlakətli hala salınmışdı. Ermənilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçqın dağılmış əhalisinə 1 milyon manatə yaxın maddi ziyan vurulmuşdur. 1918-1920-ci illərdə erməni

vəhşiliklərindən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Daşnak qüvvələrinin təacəvüzi nəticəsində bu qəzanın Şuşa ilə əlaqələri tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə qismən kəsilmişdi. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti bir də ona görə ağırlaşmışdı ki, erməni kəndlərində silahı quldur dəstələri ilə yanaşı, burada general Andranikin erməni əsgərlərindən ibarət nizami qoşunları da var idi. Andranik Azərbaycan ərazisinə soxulmaq müsəlman əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistana hökumətə tabe olsunlar, ya da qəzanın ərazisinə tərk etsinlər. Guya bu xəziri Ermənistana Respublikasına daxilirdi. Qəzanın zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd ediyinə görə ermənilər həmin əhaliyə qarşı gülməmiş vəhşilikləri törətdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq, yer üzərindən silindiyi qeyd olunur. Dağıdılmış bütün kəndlərin adları bu sənədlərdə sadəlanır.

Dağıdılan bu 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaranlanmışdır. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyasının məruzəsi hazırlanan qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürüleb və ya şikəsi edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşiliklər haqqında tam məlumat vermirdi. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamanlı dəhşətli qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

Qəzanın Vaqudu kəndində 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhali məsciddə sığınacaq tapıb və gümən edir ki, ermənilər müqəddəs yerə toxummazlar. Ancaq ərazini mühasirəyə alan erməni vandalları əvvəlcə məscidə əl bombaları atırlar, sonra isə ona od vuraraq adamlarla birlikdə yandırırılar. Şəki kəndinin küçələrində iki yerə saqqalanmış uşaq meyitləri atılıb qalmışdı. İrmiş kəndini talan edərək ermənilər südəmə uşaqları stüğülərə taxaraq göyə qaldırdı, öldürülən meyitləri tika-tika doğrayırdılar. Aqidi kəndində ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb edir, bundan imtina edən qadınları qarşı on amansız cəza tədbirlərini həyata keçirirdilər.

Çullu kəndində ermənilər yorğan – dəşəkdə xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qıncıca döğərmiş, Bağlıboylı kəndində isə 7 nəfər azərbaycanlı bir evə yığib diri-diri yandırmışlar. Müsəlman meyitlərin əli, ayağı, başı kəsilməyi və o qədər eiybəcər halda salınmışdılar ki, həmin əzələrin hansı meyitə məxsus olduğunu bilmək olmurdu. Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yayın axırları və payızında baş verən bu hadisələr bilavasitə callad Andranikin rəhbərliyi altında keçirilmişdir.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə baş qaramal və yüz minlərlə baş dəvər ermənilər tərəfindən sürüleb aparılmış, bağlar, taxıl zəməli və otluq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti fəlakətli hala salınmışdı. Ermənilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçqın dağılmış əhalisinə 1 milyon manatə yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə baş qaramal və yüz minlərlə baş dəvər ermənilər tərəfindən sürüleb aparılmış, bağlar, taxıl zəməli və otluq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti fəlakətli hala salınmışdı. Ermənilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçqın dağılmış əhalisinə 1 milyon manatə yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

atəşi altında Zəngəzura hücumları davam edir... İtkilər olduqca çoxdur. Əhali vahimə icarısında qaçır və kömək umur... Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərəkətə keçin. Azərbaycanın ən gözəl güşəliyindən birini tamamilə məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsi üçün siz Azərbaycan xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz”.

Yanvarın 22-də isə Cəbrayıl məktəbinin nəzarətçisi H.Axundzadə Azərbaycan parlamentinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Yanvarın 19-da səhərdən erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurda Xocahandan Qaladərəsinə kimi ərazidə bütün cəbhə boyu toplardan və pulemyotlardan müsəlman kəndlərini atəşə tuturlar. Altı kənd tamən dağılmış, doqquz kənd isə od icarısında yanır. Ermənilər qadınları və uşaqlara belə rəhm etmədən qəddarlıqla müsəlmanları qırır, kəndləri dağıdır. Müqavimət göstərməyə heç bir qüvvəli olmayan müsəlmanlar bütün əmlaklarını ermənilərə qoyaraq yalnız qaçmaqla canlarını qurtarırlar”.

Erməni millətçilərinin Zəngəzurdakı dəhşətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilməməsi azərbaycanlı əhali arasında ümidsizlik doğurdu. 1920-ci il yanvar ayının 23-də Cəbrayıldan müəllim Hüseyn Axundzadənin vurduğu təkrar teleqramda deyilirdi: “Zəngəzur vəhşiliklər haqqında tam məlumat sağ olsun. Nə qədər zəngəzurular ağıldılarsa da, nalələri Zəngəzur dağırlar, dərələri və obalarından konara çıxırdı. Qarı arvadlarını namusu təhçir olunmuş, məsum balalarını başsız bədənləri qırmızı qanlarına bulamış cəllərdə qalıblar. Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcəvüz edilmişdir. Zəngəzurda düşməno müqavimət göstərən çox az kişi qalıb. Lakin onlar da tam ümidsiz vəziyyətdədirlər. Üzümüzü Azərbaycan dindarlarına çevirir, onları Zəngəzurdakı qardaşlarımızın, bacılarımızın, məsum balalarını məlumana şəkilə təhçid olmalarına qarşı “kömək... kömək!” deyə yalvarışlarına cavab verməyə çağırıraq”.

Cəlif Sultanov yanvarın 23-də hərbi əməliyyat yerindən partləmə gəndərdiyi üçüncü teleqramında yazırdı: “Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla gəlmış nizamı ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən sizəni erməni ordusu əsgərlərindən nizamı on minə çatır. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir. Aldığımız xəlmətə görə, sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanr. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşməkdir. Nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamən kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini bircəbirlik həll etməkdir. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, iki yüz mindən yuxarı Zəngəzur müsəlman əhalisinin məhvini gətirib çıxarmış xain ermənilərin iç üzünü açıb dünyaya çatdırmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Xahiş edirəm təcili tədbir görin ki, heç olmasa, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətdir. Yubanmaq xalq və Vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir”.

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı Zəngəzurdakı vəhşilikləri 1920-ci ilin əvvəllərində daha amansız bir şəkil aldı. 1920-ci ilin yanvarından Zəngəzurda baş verən bütün hadisələrin bilavasitə təşkilatçısı məhz Ararat Respublikasının özü idi. Burada da əsas məqsəd Zəngəzur qəzasını tamamilə müsəlmanlardan təmizləməyəmək, Paris Sülh Konfransı dövlətlərinin əli ilə buranı Ermənistana tərkibinə daxil etmək idi. Bu təmizləmə əməliyyatlarında erməni quldur dəstələri ilə yanaşı, Ararat Respublikasının on minlik nizami qoşun hissələri iştirak edirdi.

Ermənilərin irimiqiyahı hücumları ilə əlaqədar 1920-ci ilin yanvarından Azərbaycan Respublikasının parlamentinə, hökumətinə müxtəlif partiya fraksiyalarının rəhbərlərinə Zəngəzurdan çoxlu həyəcanlı xəbərlər daxil olurdu.

1920-ci il yanvarın 21-də Azərbaycan Respublikasının parlamentinin üzvü Cəlif Sultanov tərəfindən parlamentə göndərilmiş teleqramda deyilirdi: “Dörd gündür ki, erməni quldur dəstələrinin nizamı ordu ilə birlikdə top və pulemyotların

atəşi altında Zəngəzura hücumları davam edir... İtkilər olduqca çoxdur. Əhali vahimə icarısında qaçır və kömək umur... Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərəkətə keçin. Azərbaycanın ən gözəl güşəliyindən birini tamamilə məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsi üçün siz Azərbaycan xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz”.

Yanvarın 22-də isə Cəbrayıl məktəbinin nəzarətçisi H.Axundzadə Azərbaycan parlamentinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Yanvarın 19-da səhərdən erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurda Xocahandan Qaladərəsinə kimi ərazidə bütün cəbhə boyu toplardan və pulemyotlardan müsəlman kəndlərini atəşə tuturlar. Altı kənd tamən dağılmış, doqquz kənd isə od icarısında yanır. Ermənilər qadınları və uşaqlara belə rəhm etmədən qəddarlıqla müsəlmanları qırır, kəndləri dağıdır. Müqavimət göstərməyə heç bir qüvvəli olmayan müsəlmanlar bütün əmlaklarını ermənilərə qoyaraq yalnız qaçmaqla canlarını qurtarırlar”.

Erməni millətçilərinin Zəngəzurdakı dəhşətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilməməsi azərbaycanlı əhali arasında ümidsizlik doğurdu. 1920-ci il yanvar ayının 23-də Cəbrayıldan müəllim Hüseyn Axundzadənin vurduğu təkrar teleqramda deyilirdi: “Zəngəzur vəhşiliklər haqqında tam məlumat sağ olsun. Nə qədər zəngəzurular ağıldılarsa da, nalələri Zəngəzur dağırlar, dərələri və obalarından konara çıxırdı. Qarı arvadlarını namusu təhçir olunmuş, məsum balalarını başsız bədənləri qırmızı qanlarına bulamış cəllərdə qalıblar. Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcəvüz edilmişdir. Zəngəzurda düşməno müqavimət göstərən çox az kişi qalıb. Lakin onlar da tam ümidsiz vəziyyətdədirlər. Üzümüzü Azərbaycan dindarlarına çevirir, onları Zəngəzurdakı qardaşlarımızın, bacılarımızın, məsum balalarını məlumana şəkilə təhçid olmalarına qarşı “kömək... kömək!” deyə yalvarışlarına cavab verməyə çağırıraq”.

Cəlif Sultanov yanvarın 23-də hərbi əməliyyat yerindən partləmə gəndərdiyi üçüncü teleqramında yazırdı: “Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla gəlmış nizamı ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən sizəni erməni ordusu əsgərlərindən nizamı on minə çatır. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir. Aldığımız xəlmətə görə, sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanr. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşməkdir. Nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamən kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini bircəbirlik həll etməkdir. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, iki yüz mindən yuxarı Zəngəzur müsəlman əhalisinin məhvini gətirib çıxarmış xain ermənilərin iç üzünü açıb dünyaya çatdırmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Xahiş edirəm təcili tədbir görin ki, heç olmasa, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətdir. Yubanmaq xalq və Vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir”.

1918-ci ildə “İrəvan quberniyasında 211, Qazı vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlıların çoxsaylı mərtəcilərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun əvrazında 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmüş “türküzü Ermənistan” siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1920-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir. 1920-ci il aprelin 27-də XI qırmızı ordunun Bakını, sonra isə Azərbaycanın bütün bölgələrini işğal etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gördüyü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi. Ermənistan sovetləşən kimi Zəngəzur qəzası daxil olmaqla, həmin ərazilər Sovet Ermənistanına bağışlandı. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətlər və kütləvi insan qırğın təsadüfi hadisə deyil, “Daşnakstiyəm” partiyasının “Böyük Ermənistan” yaratmaq planını reallaşdırmaq yolunda atılan addım və soyqırımı siyasəti olmuşdur.

1918-ci ildə “İrəvan quberniyasında 211, Qazı vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlıların çoxsaylı mərtəcilərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun əvrazında 88 kənd dağılmış, 1